

ลักษณะและโครงสร้างของอุปมา

๓.๑. การอุปมาอุปไมย

อุปมาอุปไมย คือ การนำเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาเปรียบเทียบกับเพื่อชักนำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังคล้อยตาม เหตุผลที่ต้องการสื่อ โดยการนำเอาสิ่งสองสิ่งที่มีลักษณะร่วมเหมือนกันมาเปรียบ เพื่อให้กระบวนการอธิบาย ความง่ายขึ้น ลักษณะที่เปรียบนั้นปรากฏว่า มีการนำเอารูปธรรมมาอธิบายขยายนามธรรมมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่มีเนื้อหาสาระเข้าใจยาก ผู้แต่งก็พยายามจะอธิบายให้เข้าใจด้วยอุปมาที่คนทั่วไปคุ้นเคย การ แต่งคำกวี หรือบทประพันธ์ทั่วไป จะทำให้ภาษาเกิดความงดงามได้ก็มีเครื่องประดับที่เรียกว่า “ อลังการ ” เป็นเครื่องมือสำคัญ ดังที่ศาสตราจารย์วิสุทษ์ บุษยกุล ได้กล่าวไว้ว่า “ ทฤษฎีว่าด้วย “ อลังการ ” เป็นของจำเป็นที่สุดที่จะทำให้บทประพันธ์มีค่าน่าอ่าน ”^๑ บรรดาอลังการเหล่านั้น อุปมานับว่าเป็นอลังการด้านภาษาที่สำคัญเป็นลำดับต้นๆเพราะทำให้ข้อความแจ่มแจ้งชัดเจน เข้าใจง่าย ดังเช่น ดร. พี วี กานะ ได้กล่าวถึงความสำคัญของอุปมาไว้ว่า “ อุปมาเป็นเสมือนชีวิตของอลังการ ”^๒

ฉะนั้น เมื่อตระหนักถึงความสำคัญของข้อนี้จึงมักนำเอาอุปมาที่เข้าใจง่าย เป็นของสามัญ พบเห็นอยู่เป็นประจำมาเปรียบ เช่น เมื่อกล่าวถึงคนผิวดำ ก็นึกถึงดอกไม้ที่มีสีดำนัยกับว่า โคนไฟเผา แล้วกล่าวว่า “ ดำเหมือนตอตะโก ” หรือเมื่อกล่าวถึงคนที่มีผิวขาวก็จะนึกถึงสำลีเป็นอันดับแรกแล้วกล่าวว่า “ ขาวเหมือนสำลี ” ตัวอย่างนี้เป็นการนำเอารูปธรรมอันเป็นสิ่งที่ทุกคนพบเห็นหรือรู้จักกันอยู่แล้วมาเปรียบเทียบ

ปรีชา ช้างขวัญยืน ได้จัดกลุ่มอุปมาไว้ ๓ ลักษณะ คือ

๑. ทำให้ความคิดของเราสะดุด โดยเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับสิ่งที่เราไม่คิดมาก่อนว่าจะเอามาเปรียบเทียบกันได้

๒. ทำให้เกิดจินตภาพอย่างแจ่มชัดขึ้นในใจของผู้อ่านผู้ฟัง ทำให้เกิดอารมณ์คล้อยตามไป

๓. เป็นเครื่องมือในการกล่าวถึงบางสิ่ง เช่น ลักษณะหรือคุณสมบัติของวัตถุ เหตุการณ์ ขบวนการอย่างหนึ่งอย่างใด โดยนำเอาส่วนที่เหมือนกับสิ่งที่เรารู้จักอยู่แล้วมาพูด^๓

ความสำคัญของอุปมาอยู่ที่ลักษณะ ๓ ประการนี้ มิได้อยู่ที่ว่า สิ่งที่ยกมาเปรียบเป็นสิ่งถูกหรือผิด เพราะการเปรียบเทียบอาจเป็นสิ่งที่ถูกหรือผิดก็ได้ บางครั้งการจะเสนอุปมาแต่ละเรื่องมีส่วนเกี่ยวข้องกับ

^๑ วิสุทษ์ บุษยกุล. วิสุทษ์นิพนธ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐) หน้า ๒๗๘.

^๒ P. V. Kane. History of Sanskrit Poetics. 4 th. Ed. (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 378.

^๓ ปรีชา ช้างขวัญยืน. พื้นฐานการใช้ภาษา. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช , ๒๕๑๗) หน้า ๗๓.

อรรถาธิบายของผู้อ่านหรือผู้ฟังเป็นอย่างมาก ถ้าหากว่าเปรียบกับสิ่งที่อยู่ห่างไกลจนเกินไปผู้ฟังหรือผู้อ่านจะไม่เห็นภาพ มิได้ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น กลับเป็นการเพิ่มภาระให้เข้าใจยากยิ่งขึ้นไปอีก อุปมาในวิสุทธิมรรคท่านพระพุทธโฆสะแสดงไว้อย่างชัดเจน มีลักษณะที่ตรงกับข้อ ๒ และข้อ ๓ อุปมาแต่ละอย่างล้วนมีความชัดเจน ทำให้อารมณ์คล้อยตามได้คือ ทำให้เห็นดิเห็นงามตามด้วย เช่น ท่านยกสภาพของคนทุศีลมากล่าวว่า เป็นผู้หวาดผวาคือเป็นนิตยเหมือนคนที่มีศัตรูมาก ไม่ควรแก่การเก็บไว้เหมือนซากศพ ไม่มีทางเห็นแสงสว่างเหมือนคนตาบอดและไม่มีทางเป็นใหญ่ได้เหมือนคนจันทาล^๔ เมื่อยกมากล่าวแล้วทำให้เห็นภาพชัดเจนและอารมณ์ย่อมคล้อยไปตามแนวทางแห่งธรรมะด้วย อีกประการหนึ่ง อุปมาที่นำมาใช้โดยมากมักเปรียบกับลักษณะหรือคุณสมบัติของวัตถุ บุคคล เหตุการณ์ เป็นต้น อันเป็นที่คุ้นเคยอยู่แล้วเช่น ยกลักษณะของวัตถุมาเปรียบว่า หนึ่งนิ้วมือเหมือนกับรังไหม, หนึ่งหน้าเหมือนกับรังตักแตน^๕ เป็นการกล่าวถึงวัตถุที่คุ้นเคยดีอยู่แล้ว

๓.๒.อุปมาตามทัศนะต่าง ๆ

ในพระไตรปิฎกมีพระพุทธพจน์ทรงกล่าวถึงเรื่องอุปมาไว้ว่า “อุปมา โข มหายํ ภิกขเว กตา อุตตสุส วิญญาปนาย”^๖ แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออุปมานี้ เราแต่งขึ้นเพื่อให้รู้เนื้อความได้ง่าย ดังนั้น ข้ออุปมาต่าง ๆ ที่ทรงยกขึ้นแสดง ก็เพื่อนำเอาข้อเหล่านั้นมาประกอบ อธิบายธรรมะให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ และเห็นภาพพจน์ที่เด่นชัด

อุปมา มีความหมายตามหลักบาลีไวยากรณ์ ว่า ประกอบรูปจาก “√มา” แปลว่า วัด ตวง เปรียบลง “อุป” อุปสรรคข้างหน้า ได้รูปเป็น “อุปมา” เป็นอดีตติลลิต์ แปลว่า การเปรียบเทียบ ความเหมือนกัน^๗ ในหลักไวยากรณ์ของภาษาสันสกฤตก็ประกอบรูปศัพท์อย่างเดียวกัน

คัมภีร์สุโฆชาดงการ กล่าวไว้ว่า “อุปมาท่านแถลงว่า ภาวะที่วัตถุอันเป็นตัวเปรียบและวัตถุที่รับเปรียบมีสภาวะเสมอกัน หมายความว่า นำเอาวัตถุอย่างหนึ่งมาเปรียบกับวัตถุอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณะการเหมือนกัน เช่น บัวกับหน้ามีลักษณะการบางอย่างเหมือนกัน นำบัวมาเปรียบกับหน้าเช่นว่า หน้าเหมือนบัวบาน”^๘

^๔ วิสุทธิ ๑/๖๗

^๕ วิสุทธิ ๒/๓๑

^๖ สุตตมรฎจสุต เตปิฎกั ส.สพ. ๑๘/๓๑๕/๒๑๘

^๗ คูใน พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), รศ.ดร.จำลอง สารพัตนีก. พจนานุกรมบาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรื่องปัญญา, ๒๕๓๘) หน้า ๑๑๒.

^๘ คัมภีร์สุโฆชาดงการ. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลโดย น.อ.แยม ประพัฒน์ทอง (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดตีพิมพ์พุทธศักราช ๒๕๐๔) หน้า ๑๐๔.

บาลีอภิธาน์ปทีปิกาสุจิตกล่าวไว้ว่า “สภาพที่มีการเปรียบเทียบ สภาพที่ทำให้เหมือนกัน ชื่อว่าอุปมา”^๕

คัมภีร์อภิธานวรรณากล่าวไว้ว่า “คำว่า อุปมา สำเร็จรูปมาจาก อุป อุปสัค - √มา ใช้ในความหมายว่านับ ลง อ ปัจจัย แปลว่า การอุปมา, ชื่อเปรียบเทียบ, เครื่องเปรียบเทียบ ชื่อว่า อุปมา, บัณฑิตบางพวกในโลกนี้ รู้ความหมายได้ด้วยการอุปมา”^{๖๖}

ทัศนินักปราชญ์ผู้ประพันธ์กาวยาทรศอันเป็นคัมภีร์อรรถศาสตร์ของภาษาสันสกฤตกล่าวไว้ว่า “สิ่งที่มีความคล้ายคลึงกันปรากฏอยู่ ย่อมมีการเปรียบเทียบกัน, การเปรียบเทียบระหว่างสิ่งสองสิ่ง ถ้าไม่ก่อให้เกิดความเคลือบแคลงเพราะพริ้ง ไม่เรียกว่า อุปมา”^{๖๗}

พระภคตมุนี ซึ่งเป็นนักปราชญ์ทางฝ่ายสันสกฤตอีกท่านหนึ่ง ก็ได้กล่าวถึงอุปมาไว้ว่า “ในการแต่งกาวยะ สิ่งใดที่มีความเหมือนกัน จะถูกเปรียบเทียบกัน สิ่งนั้นเรียกว่า อุปมา ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณสมบัติและรูปแบบ”^{๖๘}

วาลภักถุ กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถศาสตร์ว่า “อุปมา คือ ลักษณะที่กล่าวความเหมือนระหว่างอุปมาน และอุปไมยด้วยใช้ “ปรตยฺย” (อักษรหรือคำที่เติมไว้ตอนท้ายคำสันสกฤต ในเมื่อผันรูปให้มีความหมายแปลกออกจากเดิม) “อวฺยฺย” (คำสันสกฤต เช่น อิว ประหนึ่งว่า เป็นต้น อันไม่ผันแปรรูปตามวิภคติ)”^{๖๙}

จากการประมวลทัศนะต่าง ๆ ดังกล่าว สรุปได้ว่า อุปมาก็คือการนำเอาของสองสิ่งที่เหมือนกันโดยลักษณะและอาการเป็นต้นมาเปรียบเทียบกัน เพื่อสื่อให้เข้าใจเนื้อความง่ายขึ้น อีกทั้งยังทำให้บทประพันธ์

^๕ อภิธาน์ปทีปิกาสุจิต. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาภูมิบาลราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗) หน้า ๒๕๕.

“อุปมียติ สทิสกรียติ เอตยาติ อุปมา”

^{๖๖} อภิธาน ๕๓๐/๖๔๕

“อุปมียเต เอเตนาติ อุปมา, อุปมายปิเรกจฺเจ อตุถฺ ชานนฺติ ปฺลพฺติตา”

^{๖๗} Heramba Nath. *Chatterjee: Comparative Studies in Pali and Sanskrit Alankaras*. (Calcutta: Sanskrit Pustak Bhandar, 1960) pp.12-13.

“ยถากถณฺจิจฺจ สาทฤศฺยํ ยตุโรทฺหุตฺ ปรตฺยฺยเต อุปมา นาม, จมตฺการาชนกํ สาทฤศฺยํ โนปมาลฺงฺการ:”

^{๖๘} Manomohan Ghosh, *Natyasastra: A Treatise On...* Vol 2 (Calcutta: The Asiatic Society, 1961) p. 260.

“ยตุกิมิจฺจิกวายนฺเรสุ สาทฤศฺยเโนปมียเต อุปมา นาม सा चयेया कुणाकृतिस्मासुर्या”

^{๖๙} ภาคภักถุ. *อรรถศาสตร์* แปลโดย ป.ส.ศาสตร. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงริ้ว เกษตรหิรัญรักษ์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๔) หน้า ๒๔.

หน้า ๕๕ ได้อธิบายความหมายของ ปรตยฺย และ อวฺยฺย ไว้ว่าเป็นส่วนหนึ่งใน ๔ อย่าง (ปรตยฺย, อวฺยฺย, ตฺลยารฺถ, สฺมาส) ของประเภทอุปมาโดย ปรตยฺย มีการเพิ่มคำว่า อายเต ที่แปลว่า ประพจน์เหมือน เช่น ราชหํสยเต ประพจน์เหมือนราชหงส์, อวฺยฺย มีคำบอกอุปมาว่า อิว เป็นต้นแสดงไว้ เช่น ปฺรณศฺทกฺจกฺมณฺทลฺม อิว ประหนึ่งว่าเป็นดวงจันทร์เพ็ญ ส่วน ตฺลยารฺถ เพิ่มคำว่า “อนฺนฺกโรติ กระทํตาม” ประกอบเป็นอุปมา, สฺมาส เป็นอุปมาในบทสฺมาสแปลคำว่า “เหมือน” แทรกเข้ามาในเนื้อความ (จากประเภทที่ท่านแสดงไว้นี้ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นการจัดอุปมาออกเป็นประเภทที่รู้ด้วยความกับประเภทที่รู้ด้วยศัพท์ บางครั้งมองไม่เห็นรูปศัพท์ที่แสดงความเป็นอุปมา เป็นอุปมาประเภทเน้นความหมายภายในศัพท์)

งดงามและไพเราะ ทัศนะต่างๆ ดังกล่าวล้วนกล่าวไว้เหมือนกันและลงรอยกันหมดในแง่รูปแบบอุปมา คือ มีของสองสิ่งที่สามารถเปรียบเทียบกันได้คือ สิ่งที่ถูกเปรียบกับสิ่งที่ใช้เปรียบ อันมีลักษณะร่วมที่เหมือนกัน ในแง่ใดแง่หนึ่ง

๓.๓.ประเภทของอุปมา

คัมภีร์สุโฆธาตั้งการอันเป็นตำราว่าด้วยอสังการศาสตร์ภาษาบาลีจัดประเภทของอุปมาไว้ ๓ อย่าง คือ

๑.อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์ (ศัพท์คัมมอุปมา) คือ เปรียบเทียบโดยมีศัพท์ที่บ่งบอกถึงการเปรียบเทียบอย่างชัดเจน สำหรับศัพท์ที่ใช้บ่งบอกถึงการเปรียบเทียบก็มี ๓ ประเภท คือ

๑.๑ ศัพท์สมาสที่บ่งบอกอุปมา (สมาสศัพท์คัมมา) คือ ศัพท์สมาสที่มีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมา

๑.๒ ศัพท์กริยาที่บ่งบอกอุปมา (ปัจเจยศัพท์คัมมา) คือ คำกริยาที่เกิดจากปัจจัย ๒ ตัว คือ อยาย อีย มีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาว่า อิว อัจจติ (ประพศติเพียงดัง) มิได้มีไว้ใช้ประกอบกับธาตุทั่วไป แต่ใช้สำหรับประกอบกับคำนามเพื่อให้เป็นคำกริยา

๑.๓ ศัพท์ที่ใช้สำหรับแสดงอุปมาโดยตรง (อิวาทิศัพท์คัมมา) มีทั้งหมด ๕๓ ศัพท์ คือ

อิว – เพียงดัง, ว-เพียงดัง, อคฺคฺลฺย-เทียบไม่ได้, เปรียบไม่ได้, สมาน-เสมอเหมือน, นิกเปรียบเหมือน, สนฺนิก -เปรียบเหมือน, ยถา-จันใด, สงฺกาส-เหมือน, ตฺลิต-เทียบ, เทียบเท่า, ปกาส-เพียงดัง, ปฏฺฐูปก-เปรียบ, สฺริ-เท่าเทียม, สฺริกฺข-เท่าเทียม, สฺวาทิ-เสมอกัน,เท่าเทียมกัน, วิโรชิต-ตรงกันข้าม, สทิส-เช่นกัน, วย-ราวจะ,ปฏฺฐูปกฺข-ตรงกันข้าม, ปจฺจนิก-ตรงกันข้าม, สปกฺข-เห็นเสมอ,เท่าเทียมกัน, อุปมิต-เปรียบกันได้, อุปมา-การเปรียบเทียบ, ปฏฺฐูปมพ-แบบเดียวกัน, ปฏฺฐูปน-เหมือนกัน, สรูป-มีรูปเสมอกัน, สม-เสมอกัน, สมมิต-จัดว่าเหมือนกัน, สวณฺณ-มีวรรณะเหมือนกัน, อาภา-ส่องเพียง, ปฏฺฐูปนิติ-เท่าเทียม, สรมฺม-มีสภาพเหมือนกัน, สาธารณ-ทั่วไป, สจฺจาย-มีเงาเหมือนกัน, สลฺกฺขณ-มีลักษณะเหมือนกัน, ชยติ-ชนะ, อุกฺโกสติ-ค่า, หสฺติ-เหยียด, ปฏฺฐูปชยติ-แข่งสู้, ทฺพฺพติ-ประทุษร้าย, อฺสฺสฺสฺยติ-ริษยา, อวชานาติ-ดูถูก,ดูหมิ่น, นินฺนฺทติ-นินทา,ติเตียน, อิสฺสฺสฺติ-กีดกัน,รฺนฺนฺชติ-ปิดกัน, โจเรติ-ปล้น, วิวทติ-วิวาท, อธิโรหติ-รุ่งเรืองยิ่ง, วิกาหเต-หยั่งลง, อเนฺวติ-ไปตาม, อนุพฺนฺชติ-ติดตาม,นิเสชฺติ-ห้าม,ปฏฺฐูปเสช, อนุกโรติ-ทำตาม, วิลฺมฺปติ-ปล้น,แย่ง

อุปมาที่พึงรู้ด้วยศัพท์มี อิว ศัพท์เป็นต้นนี้ ยังสามารถแยกประเภทของการอุปมาได้อีกเป็น ๑๑ ประเภท คือ

๑. รัมโมปมา	เปรียบเทียบธรรม
๒. รัมมฮีโนปมา	เปรียบเทียบทรมจากธรรม
๓. วิปริโตปมา	เปรียบเทียบปริต
๔. อัญญมัญญูปมา	เปรียบเทียบกันและกัน

๕. อัပ္ภูโตปมา	เปรียบด้วยสิ่งน่าอัศจรรย์
๖. สิเลโสปมา	เปรียบด้วยบทสละสลวย
๗. สันตานิปมา	เปรียบต่อกัน
๘. นินโทปมา	เปรียบเชิงตำหนิ
๙. ปฏิสโรปมา	เปรียบเชิงปฏิเสธ
๑๐. อสาธารโณปมา	เปรียบไม่ทั่วไป
๑๑. อญโตปมา	เปรียบด้วยวัตถุที่ไม่มี

๒. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความรู้ (อัครคัมมุปมา) คือ จะรู้ว่าเป็นการเปรียบเทียบได้ก็ต่อเมื่อได้พิจารณาจากเนื้อความ ซึ่งแม้จะไม่มีศัพท์ที่บ่งบอกอุปมาปรากฏอยู่ก็ตาม แบ่งประเภทได้ ๔ อย่าง คือ

- ๒.๑ สรุโปปมา เปรียบอย่างสรุป
- ๒.๒ ปริกัปปโปมา เปรียบด้วยความคำริ
- ๒.๓ สัมมโณปมา เปรียบด้วยความสงสัย
- ๒.๔ ปฏิวัตถุปมา เปรียบด้วยวัตถุที่เหมือนกัน

๓. อุปมาที่รู้ได้ด้วยความรู้ของพากย์ (วากยัตถวิสุปมา) คือ จะรู้ว่าเป็นการเปรียบเทียบได้ก็ต่อเมื่อได้พิจารณาข้อความทั้งหมดมากบ้างน้อยบ้าง แบ่งประเภทออกเป็น ๒ คือ

๓.๑ อวิยุตตวากยัตถุปมา คือ อุปมาด้วยความของพากย์ที่ประกอบด้วยศัพท์สำหรับอุปมา เช่น อวิ ศัพท์ เป็นต้น

๓.๒ อวิยุตตวากยัตถุปมา คือ คือ อุปมาด้วยความของพากย์ที่ปราศจากศัพท์สำหรับบ่งอุปมามี อวิ ศัพท์ เป็นต้น^{๑๔}

ส่วนตำราว่าด้วยอสังการศาสตร์ของภาษาสันสกฤตมีมากมายหลายประเภทและนักวิชาการแต่ละท่านกล่าวเอาไว้ไม่เท่ากัน ในที่นี้มีได้นำมากล่าวให้ละเอียด แต่ก็สรุปแนวความคิดได้เป็น ๒ แนวทาง คือ กลุ่มที่แสดงอุปมาโดยเน้นความหมายภายใน กับกลุ่มที่แสดงอุปมาโดยเน้นรูปแบบภายนอก ดังนี้

๑. การแสดงอุปมาโดยเน้นความหมายภายในมีนักวิชาการด้านภาษาผู้มีชื่อเสียงที่สำคัญ ๓ ท่านคือ ทัทททิน ภรตมุณี และวากภักฎกล่าวเอาไว้ ทัทททินกล่าวไว้ ๓๒ ชนิด ภรตมุณีกล่าวไว้ ๕ ชนิด วากภักฎกล่าวไว้ ๓ ชนิด นักวิชาการ ๒ ท่านหลัง กล่าวไว้ตรงกันกับ ๓๒ ชนิดของทัทททินมิได้มีลักษณะที่แตกต่างออกไปมากมาย ฉะนั้น เมื่อจะดูอุปมาโดยเน้นความหมายภายในจะดูของทัทททินอย่างเดียวก็น่าจะครอบคลุม

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน คัมภีร์สุไพธาดังการ. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลโดย น.อ.เยี่ยม ประพัฒน์ทอง (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดตีพิมพ์พุทธศักราช ๒๕๐๔) หน้า ๑๐๔-๑๒๑.

แต่การจัดประเภทอุปมาโดยเน้นความหมายอย่างละเอียดของทัศนทัศน์ก็ตรงกับความเห็นของนักวิชาการ ๒ ท่านหลังเช่นกัน

๒. ส่วนอุปมาที่เน้นรูปแบบภายนอกมีนักวิชาการที่สำคัญ ๒ ท่านคือมัมมฏและวิศวานถกวี ราชกล่าวเอาไว้ โดยมัมมฏกล่าวไว้ ๒๕ ชนิด วิศวานถกวีราชกล่าวไว้ ๒๗ ชนิด ส่วนใหญ่ดำเนินตามแนวความคิดของมัมมฏ แต่อุปมาที่เน้นรูปแบบภายนอกเมื่อกล่าวโดยสรุปก็มี ๒ อย่างคือ อุปมาที่มีองค์ประกอบครบ (ปุโรโณปมา) กับอุปมาที่มีองค์ประกอบไม่ครบ (ลุปโตปมา) ในแต่ละอย่างก็จะแยกย่อยออกไปอีกเป็นหลายอย่าง^{๑๕}

อุปมาตามหลักอสังการศาสตร์ทั้งของภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตที่ได้แสดงไว้ข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่ามีได้แตกต่างกันมากนักมีแนวความคิดที่ใกล้เคียงกันคือจัดอุปมาไว้ ๒ ลักษณะอันได้แก่ รูปแบบภายนอกเปรียบเทียบชัดเจนด้วยคำแสดงอุปมาที่มองเห็นได้หรือที่เรียกว่า “อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์” กับรูปแบบภายในมองไม่เห็นเป็นประโยคเปรียบเทียบ ต้องสังเกตเนื้อหาจึงรู้ได้ว่าเป็นประโยคอุปมา หรือเรียกว่า “อุปมาที่รู้ได้ด้วยความ”

คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีความโดดเด่นในการใช้อุปมาเป็นส่วนสำคัญซึ่งจะได้วิเคราะห์เป็นลำดับต่อไปนั้น จากการศึกษาพบว่า เน้นรูปแบบภายนอกเป็นส่วนมาก มีคำที่ใช้แสดงอุปมาปรากฏอย่างชัดเจน ซึ่งผู้วิจัยจะนำมากล่าวเป็นส่วนสำคัญในงานวิจัยนี้

๓.๔. การเรียงประโยค

เนื่องจากการเรียงอุปมาเน้นรูปแบบภายนอก มีการแสดงคำบอกอุปมาไว้ในประโยค ทำให้ประโยคมีการแบ่งแยกกันอย่างชัดเจนคือ ประโยคที่ใช้เปรียบกับประโยคที่ถูกเปรียบ มีวิธีการเรียงประโยค ๔ วิธีตามมติที่พระอรธกถาจารย์กล่าวไว้ในอรธกถาวัตถุปมสูตรว่า “ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงอุปมาในที่ลงแห่งทรงแสดงอุปมาก่อนที่เคียวแล้วจึงแสดงอุปไมย (เนื้อความ) ในภายหลัง, ในที่ลงแห่งทรงแสดงอุปไมยก่อนแล้วจึงทรงแสดงอุปมาภายหลัง, เมื่อจะทรงเอาอุปมามาล้อม (แสดงประกอบ) อุปไมย จึงได้ตรัสสูตรสาโรปมสูตรแม่ทั้งสิ้น, อนึ่งเมื่อจะทรงเอาอุปไมย (เนื้อความ) มาล้อม (แสดงประกอบ) อุปมา จึงตรัสสูตรทั้งหลายมี อลคัททสูตรและมหาสาโรปมสูตรเป็นต้น แม่ทั้งสิ้น ...”^{๑๖}

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน นางคารุณี บุรณวัฒน์. อุปมาในบทละครสันสกฤตตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๔ ถึง ๑๒ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒) หน้า ๑๐-๓๑.

^{๑๖} พระสูตรและอรธกถาแปล (ฉบับมหายานกุฎราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕). (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓) ๑๗/๕๑/๔๓๕-๔๔๐

นอกจากนี้ เซอร์ โมเนียร์ วิลเลียมส์ กับศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ นักวิชาการทางภาษบาลีและสันสกฤตผู้มีชื่อเสียง ยังได้แสดงมติที่สอดคล้องกับพระอรธกถาจารย์โดยใจความว่า

อุปมาที่สมบูรณ์ (อุปมา) จะต้องประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ คือ

๑. ตัวนำมาเปรียบ (อุปมา)

๒. ตัวถูกเปรียบ (อุปไมย)

๓. สภาพที่คล้ายคลึงกัน (สาธารณธรรม)

๔. ศัพท์ที่กล่าวเปรียบเทียบ (อุปมาวาท หรือ สาทสุย ปุคิปาทก)^{๑๖}

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า การเรียงถ้อยคำอุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์มี ๔ ลักษณะคือ

๑. กล่าวอุปมาก่อน กล่าวความทีหลัง คือ ยกข้อความที่เป็นตัวเปรียบ (อุปมา) มากล่าวก่อน แล้วจึงกล่าวสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) ทีหลัง

๒. กล่าวความก่อน กล่าวอุปมาทีหลัง คือ ยกเอาสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) มากล่าวก่อนแล้ว จึงกล่าวตัวเปรียบ (อุปมา) ทีหลัง

๓. ใช้อุปมาล้อมความ คือ กล่าวตัวเปรียบ (อุปมา) ไว้ก่อนแต่ยังไม่จบ ก็กล่าวถึงสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) แล้วก็ปิดท้ายด้วยข้อความของประโยคที่กล่าวถึงตัวเปรียบ(อุปมา) อีกครั้ง มีรูปแบบเป็น อุปมา-อุปไมย-อุปมา

๔. ใช้ความล้อมอุปมา คือ กล่าวถึงสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) ก่อนแต่ยังไม่จบ ก็กล่าวถึงตัวเปรียบ (อุปมา) แล้วก็ปิดท้ายด้วยข้อความของประโยคที่กล่าวถึงสิ่งที่ถูกเปรียบ (อุปไมย) อีกครั้ง มีรูปแบบเป็น อุปไมย-อุปมา-อุปไมย

อุปมานั้นนอกจากจะมีวิธีการเรียง ๔ อย่างนี้แล้ว ยังต้องใส่ใจถึงคำอุปมาที่จะนำมาใช้อีก ๓ อย่าง คือ

๑. ใช้คำอุปมาที่มีข้อเท็จจริงตามที่รู้เห็นกันอยู่ เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไป

๒. ใช้ลักษณะที่คล้ายคลึงกันมาเปรียบเทียบ

๓. ใช้อุปมาที่เด่นชัด แจ่มแจ้ง กระชับความ ดังอุปมาที่เป็นพระพุทธรพจน์

^{๑๖} Sir Monier , Monier – Williams. Sanskrit - English Dictionary (London: Oxford at the Clarendon Press , 1960) , pp. 203, 642.

Rhys Davids , and Stete. The Pali Text Societv's Pali - English Dictionary (London: The Pali text Society,1966) , p.168.

การจะใช้อุปมาในลักษณะใดนั้น ต้องให้สอดคล้องกับอรรถาธิบายของผู้ฟัง ซึ่งอรรถาธิบายของแต่ละคนก็ไม่เหมือนกัน มีความนิยมชมชอบไม่เหมือนกัน มีจริตต่างกัน ดังนั้น เมื่อคำนึงถึงความเหมาะสมกับจริตหรือความคุ้นเคยของบุคคลเป็นสำคัญแล้ว การแสดงอุปมาจึงจะเป็นไปเพื่อประโยชน์อันสูงสุด อำนวยผลตามที่ผู้แสดงมุ่งหวังอย่างแท้จริง การเรียงถ้อยคำอุปมาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็มีการเรียงรูปแบบประโยคตามวิธีการทั้ง ๔ อย่างนี้คละเคล้ากันไป ตามแต่ความเหมาะสมของเนื้อหาในประโยค

๓.๕. จุดเด่นและจุดด้อยของอุปมา

การใช้อุปมาอุปไมยเป็นสิ่งที่มีความหมายเป็นอย่างมากในแง่ของการสื่อความหมาย เช่น เวลาสนทนา กันคนละภาษา การแสดงท่าประกอบหรือใช้มือเปรียบช่วย สามารถสื่อให้เข้าใจความหมายกันได้ ในระดับหนึ่ง การอธิบายความหมายของศัพท์ก็เช่นเดียวกัน หากเป็นศัพท์ที่เข้าใจยาก หน้าทีของอุปมาก็คือทำศัพท์ให้กระจ่างชัดเจนตามจุดประสงค์ หากมองให้ลึกซึ้งลงไป อุปมานั้นถ้าใช้ผิดความหมาย ผิดประเภท จะทำให้คุณค่าหรือประโยชน์ลดน้อยลงไปทันที ซึ่งจะได้อธิบายประเภทของอุปมาทั้ง ๒ โดยละเอียดต่อไป

๓.๕.๑. จุดเด่นของอุปมา

ตามหลักอภิปรัชญาของวาทกฏได้กล่าวถึงจุดเด่น คือ คุณประโยชน์ของการประพันธ์ไว้ ๑๐ ประการ มีบางข้อเกี่ยวเนื่องกับการใช้อุปมา ดังนี้

๑. ความงามแห่งความหมายของศัพท์ คือการกล่าวศัพท์เหล่านั้นประกอบกับศัพท์อื่นอันทำให้เห็นความงามนั้นเป็นเช่นนี้ ซึ่งก็คือ ทำให้เกิดความงดงามนั่นเอง (เอาทรมฺ)

๒. การไม่ขรุขระแห่งคำประพันธ์ คือ กลมกลืนไม่ทำให้ดูรุงรัง (สมตฺ)

๓. ความรุ่งโรจน์ของมันเอง คือ ดูงดงามทำให้บทประพันธ์สละสลวย (กานฺติ)

๔. ลักษณะที่ไม่ต้องเดาความมาเพิ่มเติมกันคือทำให้เห็นเนื้อความชัดเจน (อรุณยุกฺติ)

๕. ลักษณะที่เข้าใจความได้เร็ว คือ เข้าใจความหมายได้ทันทีถึงบางครั้งจะไม่รู้จักสิ่งที่ถูกเปรียบมาก่อน (ปรุสนฺตฺ)

๖. การสวมลักษณะของสิ่งหนึ่งให้อีกสิ่งหนึ่ง คือ การกล่าวลักษณะเด่นของอีกสิ่งหนึ่งให้กับอีกสิ่งหนึ่ง ดังมีอุทาหรณ์ว่า คีวนาง โกงเป็นคันศร เป็นต้น (สมาธิ)

๗. ปราบกฎ ณ ที่คำทั้งหลายคู่ประหนึ่งเย็บไว้ให้ติดอยู่กับกันและกัน คือ สมรสกันอยู่ (ศุภฺ)

๘. ความมีสมรสมาก ลักษณะนี้งดงามมากในบทร้อยแก้ว คือ การเปรียบในบทสมส (โอะ)

๙. ลักษณะที่มีคำอันประกอบไปด้วย “รส” คือ ก่อให้เกิดรสทางด้านภาษา (มารุณฺ)

๑๐.ลักษณะอันปราศจากอักษรอันแข็งกระด้าง คือ มีความกลมกลืนไม่คู่คี่ขัด(สุกุมารตา)^{๑๔}

ผศ.ดร.ปราณี พาพานิช ได้กล่าวไว้ว่า “ กวอะ คือ ถ้อยคำที่มีความหมายอันทำให้เกิดความชื่นใจ ทั้งนี้เป็นผลมาจากกวีหลีกเลี่ยงการใช้ถ้อยคำอันไม่เหมาะสม แต่เลือกใช้คำอันไพเราะอันมีความหมายแจ่มชัดและรุ่งโรจน์ รวมทั้งประดับด้วยเครื่องประดับอันมีการสัมผัสอักษรและอุปมา เป็นต้น ”^{๑๕}

เมื่อกล่าวโดยสรุป จุดเด่นก็คือ จุดที่ขยายสิ่งซึ่งเข้าใจยากและมองไม่เห็นภาพให้เห็นภาพพจน์อย่างแจ่มแจ้ง โดยอาศัยสิ่งที่เป็นรูปธรรมสามารถพบเห็นอยู่เป็นประจำมาอธิบาย บางครั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมเองก็ยังเข้าใจยาก ต้องหาสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายกว่ามาอธิบายเปรียบเทียบ หากจะกล่าวว่า อุปมานั้นเป็นรูปแบบทางการอธิบายความหมายที่ใช้ได้ในทุกภาษาก็ได้ ทั้งยังก่อให้เกิดความงดงาม สละสลวย เป็นที่ประทับใจแก่ผู้อ่านและผู้ฟัง

๓.๕.๒.จุดด้อยของอุปมา

จุดด้อยหรือจุดที่ทำให้อุปมาไม่สำคัญ ไม่โดดเด่น ถ้ามองในแง่การสื่อความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจแล้วแทบจะไม่มีเลย จะมีก็แต่ใช้อุปมาที่ผิด ไม่ตรงกับเรื่องที่อธิบาย อุปมาที่ผิดหรืออุปมาที่เป็นโทษ ตามหลักอภิปรัชญาศาสตร์ภาษาบาลีแบ่งออกเป็น ๘ ประเภท คือ

๑.อุปมาต่างสิ่ง คือ อุปมากับอุปไมยสิ่ง (เพศ) ไม่ตรงกัน

๒.อุปมาต่างพจน์ คือ อุปมากับอุปไมยพจน์ (จำนวน) ไม่เท่ากัน

๓.อุปมาทรม คือ สิ่งที่เปรียบเทียบต่ำทรม ไม่เหมาะสมกับข้อความ

๔.อุปมาเกินความจริง คือ กล่าวเปรียบเทียบเกินกว่าความเป็นจริง จนทำให้เข้าใจว่าเป็นการประชดประชัน

๕.อุปมาความไม่เด่น คือ สิ่งที่น่ามาเปรียบเทียบคลุมเครือ ไม่ชัดเจนเข้าใจยาก

๖.อุปมาพ่งเส็ง คือ จะดูเพียงอุปมาอย่างเดียวไม่ได้จะต้องดูเนื้อความประกอบด้วยจึงจะเข้าใจ

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ภาคภัญ.๑ สังการศาสตร์ แปลโดย ป.ส.ศาสตร (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงรีว เกษตรหรือรัญช์ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๔) หน้า ๑๐-๑๓.

^{๑๕} ปราณี พาพานิช. “ สักกฤตถาวยม: ที่มาและความหมายของกวีนิพนธ์สันสกฤต ” วารสารธรรมศาสตร์ ๕ (กุมภาพันธ์ – พฤษภาคม ๒๕๑๕) หน้า ๓.

๗. อุปมากระท่อนกระแท่น คือ สิ่งที่น่ามาเปรียบเทียบไม่เต็มกระบวนการความ คล้ายกับนำมาแสดงไม่หมด^{๒๐}

ส่วนหลักอรรถการศาสตร์ภาษาสันสกฤตแบ่งออกเพียง ๔ อย่าง คือ

๑. อุปมาต่างสิ่ง	(ภินนลึงโคปมา)
๒. อุปมาต่างพจน์	(ภินนวจโนปมา)
๓. อุปมาเกินตัว	(อริโคปมา)
๔. อุปมาต่ำกว่า	(หีนโนปมา) ^{๒๑}

ข้อบกพร่องของอุปมาทั้งในภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีก็กล่าวไว้ตรงกันทั้งหมด ต่างกันเพียงแต่ภาษาบาลีกล่าวพิศดารออกไปอีก ๓ อย่างคือ อุปมาที่มีความไม่เด่น อุปมาเพ่งเล็ง และอุปมากระท่อนกระแท่น เป็นเพียงการกำหนดด้วยลักษณะด้านเนื้อหาซึ่งภาษาบาลีแสดงรายละเอียดออกไปมากกว่า เป็นการมองไปที่ผู้ประพันธ์ที่ได้ประกอบศัพท์ไว้ไม่เหมาะสมกันระหว่างสิ่งที่ใช้เปรียบกับสิ่งที่ถูกเปรียบ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่มีอุปมาที่เป็นจุดด้อยดังกล่าวนี้เลย ท่านพระพุทธโฆสะกล่าวอุปมาแต่ละอย่างล้วนแต่ส่งเสริมเนื้อหาให้สละสลวย โดดเด่น ชัดเจน เข้าใจง่ายขึ้นในทุกประเด็น ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงละตัวอย่างอุปมาลักษณะดังกล่าวนี้ ไม่ได้กล่าวไว้ในงานวิจัย

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน คัมภีร์สุโทษาลังการ. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แปลโดย น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดตีพิมพ์พุทธศักราช ๒๕๐๔) หน้า ๑๒๑-๑๒๓.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน นางคารุณี บุรณวัฒน์. อุปมาในบทละครสันสกฤตตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๔ ถึง ๑๒ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒) หน้า ๓๓.